

INLEIDING

De komst van vreemdelingen naar Nederland is een belangrijk aandachtspunt in het hedendaagse politieke debat. Die aandacht gaat gepaard met onderzoek naar immigranten in Nederland, vooral naar recente nieuwkomers, maar ook naar hun voorgangers in de afgelopen eeuwen. Deze belangstelling vormt de achtergrond bij de samenstelling van dit overzicht van bronnen. Bij de opzet van dit Broncommentaar is gekozen voor bronnen die betrekking hebben op de registratie van vreemdelingen in de negentiende en de twintigste eeuw, vooral na 1850. De keuze voor dit tijdvak heeft te maken met het onderzoek, dat zich concentreert op deze periode, maar ook met het feit dat de bronnen in de periode daarvoor sterk afwijken van de latere.

In dit Broncommentaar gaat het om bronnen waarin vreemdelingen werden geregistreerd. Vreemdelingen zijn in dit geval mensen die niet in Nederland werden geboren en die in Nederland woonden of daar tijdelijk verbleven. Die groep is altijd gevarieerd geweest en omvat zowel seizoenarbeiders, trekhandelaren en arbeidsmigranten als vluchtelingen, asielzoekers en gezinsherenigers. Mensen uit de (voormalige) Nederlandse koloniën waren juridisch gezien geen vreemdelingen en werden bij hun komst naar Nederland ook niet op dezelfde manier geregistreerd. In dit Broncommentaar wordt aan deze groep wel aandacht besteed, in navolging van wat gebruikelijk is bij migratiestudies.²

Bij de keuze van de bronnen is niet gestreefd naar volledigheid, maar dit Broncommentaar bevat wel de belangrijkste seriële bronnen op het gebied van registratie van vreemdelingen. Daarbij is gezocht naar een min of meer evenwichtige verdeling over de tijd. Voor gerelateerde bronnen kan men gedeeltelijk terecht bij enkele reeds eerder verschenen onderzoeksgidsen.³ In dit inleidende hoofdstuk wordt bovendien verwezen naar andere bronnen met betrekking tot de registratie van vreemdelingen, terwijl in elk commentaar afzonderlijk eveneens gerelateerde bronnen worden vermeld.

Het beleid ten aanzien van vreemdelingen en de registratie die daaruit voortvloeide, hielden verband met de aard en de omvang van de immigratie. Deze inleiding begint daarom met een beknopt overzicht van de immigratie in de negentiende en twintigste eeuw. Welke vreemdelingen kwamen er naar Nederland en in welke aantallen? Vervolgens worden de veranderingen beschreven in de nationaliteitswetgeving. Wie was Nederlander en wie werd als vreemdeling beschouwd? Daarna wordt een overzicht gegeven van het vreemdelingenbeleid in de negentiende en twintigste eeuw. Met deze relatief lange beschrijving van migratie, wetgeving en beleid wordt afgeweken van de structuur van de vorige delen in de reeks Broncommentaren. Hiervoor is gekozen omdat op deze ma-

nier doublures tussen de inleidingen van de afzonderlijke commentaren en veelvuldige verwijzingen worden voorkomen. Omdat in de verschillende bijdragen bovendien steeds verwezen wordt naar dezelfde titels is gekozen voor een collectieve bibliografie aan het einde van het Broncommentaar.

Aan het einde van dit inleidende hoofdstuk worden de bronnen beschreven waarin vreemdelingen werden geregistreerd en worden de selectiecriteria verantwoord die gebruikt zijn voor dit deel in de reeks Broncommentaren. Tot slot volgen enkele opmerkingen over de toegankelijkheid en openbaarheid van deze bronnen.

Wie kwamen naar Nederland?

De omvang van de immigratie was in de negentiende eeuw beperkt vergeleken met de daaraan voorafgaande eeuwen.⁴ In het midden van de negentiende eeuw was het percentage van de bevolking dat in het buitenland was geboren ongeveer twee procent; in de achttiende eeuw was dit zes procent. In de tweede helft van de negentiende eeuw daalde het percentage onder de twee. Er waren toen 50.000 tot 60.000 geregistreerde vreemdelingen in Nederland. Het percentage bleef laag tot de laatste helft van de twintigste eeuw en steeg naar vijf procent omstreeks 1990. In het algemeen gold dat het aantal vreemdelingen in de steden verhoudingsgewijs groter was dan op het platteland. Naast verschuivingen in de percentages en aantallen waren er verschuivingen in de samenstelling van de groep immigranten. De verhouding tussen het aantal vluchtelingen en het aantal niet-vluchtelingen veranderde. Het onderscheid tussen vluchtelingen en niet-vluchtelingen is gedeeltelijk kunstmatig. Het aantal vluchtelingen werd beïnvloed door de mogelijkheden om als economische immigrant Nederland binnen te komen.

In de negentiende eeuw waren Duitse immigranten de belangrijkste groep vreemdelingen in Nederland. Zij bleven de grootste groep tot de komst van gastarbeiders na de Tweede Wereldoorlog. In de twintigste eeuw waren er enkele afzonderlijke getalsmatig belangrijke groepen nieuwkomers. De bezetting van België tijdens de Eerste Wereldoorlog leidde tot de komst van Belgische vluchtelingen. Reeds in oktober 1914 werden 340.000 Belgen opgevangen door particulieren en in kampen. In de jaren twintig zochten Duitse dienstmeisjes massaal in Nederland werk in een poging om aan problemen in hun vaderland te ontsnappen die een gevolg waren van de enorme inflatie. In totaal kwamen er in het Interbellum 175.000 Duitse vrouwen naar Nederland om als dienstbode te werken.⁵ Het antisemitisme in Oost-Europa bracht toen ook 10.000 joodse vluchtelingen naar Nederland. Zij werden in de jaren dertig gevolgd door 20.000 joodse en 7.000 niet-joodse vluchtelingen uit Duitsland en Oostenrijk. Na de Tweede Wereldoorlog bleven ongeveer 3.000, vooral Poolse militairen die onderdeel hadden uitgemaakt van het bevrijdings-

leger in Nederland achter vanwege de politieke omwentelingen in hun geboorteland.

Na de Tweede Wereldoorlog nam de migratie uit de (voormalige) Nederlandse koloniën sterk toe, voornamelijk uit Nederlands-Indië. Na de onafhankelijkheid van Indonesië kwamen ongeveer 400.000 mensen uit dat land naar Nederland. Na 1951 werden 12.500 Molukkers ‘tijdelijk’ naar Nederland gebracht. In 1956 kwamen, na het mislukken van de Hongaarse opstand, enkele duizenden Hongaren, gevolgd door Tsjechische vluchtelingen die hun land verlieten toen de Praagse lente niet werd gevolgd door een zomer. In de jaren zestig werden gastarbeiders actief geworven in landen rond de Middellandse Zee. In de decennia daarna zouden Turken en Marokkanen, na Surinamers, de grootste groep immigranten in Nederland vormen. Rondom de onafhankelijkheid van Suriname in 1975 kwamen veel Surinamers naar Nederland. In 1990 woonde er in Nederland 237.000 mensen van Surinaamse herkomst. Het aantal immigranten uit de Nederlandse Antillen was in 1990 84.000. In de jaren 1979 tot 1982 vroegen 6.000 Vietnamezen asiel.

In 1994 werden er in totaal 52.000 asielverzoeken ingediend vooral door mensen uit Iran, Irak, Sri Lanka, Ethiopië, Somalië en voormalig Joegoslavië.⁶ In dat jaar werden 31.185 vreemdelingen uit Nederland verwijderd, onder wie 13.293 asielzoekers. Nieuw is dat sedert 1985 asielzoekers zich niet meer vrij overal in Nederland mogen vestigen. Dit leidde tot de oprichting van asielzoekerscentra.

De aard van de migratie veranderde ook in de loop der jaren. Tot omstreeks 1900 kwam een groot aantal migranten elk seizoen naar Nederland als trekarbeider of trekhandelaar. Zij keerden merendeels in de wintermaanden terug naar hun geboorteland. Aan het einde van de negentiende eeuw verdween deze seizoenmigratie vrijwel geheel. Migrantten kwamen nog als van ouds vaak met de bedoeling tijdelijk te blijven, zoals de gastarbeiders van de jaren zestig van de twintigste eeuw, maar die eventuele terugkeer was niet meer aan een seizoen gebonden.⁷

Nederlander of vreemdeling?

Volgens de Grondwet van 1814 bestond het Nederlandse volk uit de ‘ingezetenen’. Dat betekende niet dat iedere ingezetene een Nederlander was, want in dezelfde wet werd vastgelegd dat uitsluitend Nederlanders lid konden worden van de Staten-Generaal. Er waren dus kennelijk Nederlandse en niet-Nederlandse ingezetenen.⁸

De eerste wettelijke regeling van het Nederlanderschap is te vinden in het Burgerlijk Wetboek van 1838, dat de oudere Franse *Code Civil* vervangde. Die regeling was noodzakelijk omdat in het Wetboek in een aantal artikelen onderscheid werd gemaakt tussen Nederlanders en vreemdelingen. Daarom werd tevens omschreven wie voor de bepalingen in het wetboek Nederlanders waren en hoe het Nederlanderschap verloren en

verworven kon worden. Het Burgerlijk Wetboek bevatte daarmee uitsluitend een regeling van het Nederlandschap voor in dat wetboek omschreven burgerlijke rechten en was geen nationaliteitsregeling.

Nederlandschap werd in deze wet geregeld volgens het zogenaamde territorialiteit- of geboortelandprincipe (*ius soli*): Nederlander was iedereen die op Nederlands grondgebied was geboren uit aldaar gevestigde ouders. Als de ouders niet in Nederland waren gevestigd, kregen in Nederland geboren kinderen als ze meerderjarig werden op verzoek de Nederlandse nationaliteit. Ze moesten dan wel in Nederland wonen en verklaren zich in het Rijk te willen vestigen. In ons huidige jargon betekent dit dat de gehele tweede generatie bij geboorte Nederlander was of gemakkelijk het Nederlandschap kon verkrijgen.

In een aantal opzichten week de wet af van het geboortelandprincipe, want ook buiten Nederland geboren kinderen van Nederlandse ouders kregen de Nederlandse nationaliteit. Dat was eveneens het geval bij kinderen van in Nederland (of in de koloniën) gevestigde ouders die tijdelijk in het buitenland verbleven. Daarnaast kon men Nederlander worden door naturalisatie. Voor de eerste generatie migranten was dit de enige mogelijkheid. De Nederlandse nationaliteit ging verloren als men zich in het buitenland liet naturaliseren, zonder toestemming in vreemde krijgs- of staatsdienst trad, of zich in het buitenland vestigde met de bedoeling niet naar Nederland terug te keren. Vrouwen kregen bij huwelijk de nationaliteit van hun echtgenoot, ook als deze stateloos was. Een Nederlandse vrouw verloor bij een huwelijk met een vreemdeling haar Nederlandse nationaliteit, terwijl een buitenlandse vrouw door een huwelijk met een Nederlander Nederlandse werd. Deze 'eenheid van nationaliteit' van echtgenoten werd tot 1964 gehandhaafd.⁹ Alleen vrouwen die door huwelijk met een vreemdeling stateloos zouden worden, behielden vanaf 1936 hun eigen Nederlandse nationaliteit.¹⁰

Volgens het Burgerlijk Wetboek (BW) was het burgerlijk recht voor Nederlanders en vreemdelingen grotendeels hetzelfde. Het burgerlijk recht regelt de verhoudingen tussen de burgers onderling. Op verzoek konden vreemdelingen helemaal gelijkgesteld worden met Nederlanders (artikel 8 van het BW). Als zij zes jaar in dezelfde gemeente woonden en belasting betaalden, konden zij gelijkstelling aanvragen bij het gemeentebestuur. Dat betekende niet dat de vreemdeling de Nederlandse nationaliteit kreeg.

In het midden van de negentiende eeuw gingen er stemmen op om een aparte regeling te treffen voor het politieke Nederlandschap. Het politieke recht had betrekking op het (census)kiesrecht en de uitoefening van openbare functies. De Nationaliteitswet van 1850 voorzag in de regeling van het politiek Nederlandschap.¹¹ Voor de burgerlijke rechten bleef de regeling van het Burgerlijk Wetboek gelden.

Tussen de Nationaliteitswet van 1850 en de regelingen in het Burgerlijk Wetboek bestond een belangrijk verschil: terwijl volgens het BW vrijwel de hele bevolking van de koloniën de Nederlandse nationaliteit had,

kregen volgens de Nationaliteitswet uitsluitend de kinderen van in Nederland geboren of gevestigde ouders het politieke Nederlanderschap. De ‘inlandse’ bevolking was in politiek opzicht geen Nederlander. In het broncommentaar omtrent het Oudpaspoortarchief wordt hierop nader ingegaan. De ‘inlandse’ bevolking van Nederlands-Indië had wel de mogelijkheid om gelijkstelling en het politiek Nederlanderschap aan te vragen mits ze in de ‘Europese leefsfeer’ verkeerde.¹²

De dubbele nationaliteitsregeling bleef bestaan tot de Wet op het Nederlanderschap van 1892, die beide eerdere regelingen verving en die op 1 juli 1893 in werking trad. De mogelijkheid om gelijkstelling aan te vragen verviel. Met deze wet werd het geboortelandprincipe (*ius soli*) verlaten.¹³ Voortaan kregen alleen kinderen van Nederlandse vaders en natuurlijke (buiten de echt geboren) kinderen van Nederlandse moeders de Nederlandse nationaliteit (*ius sanguinis*). Kinderen van immigranten die ná juli 1893 werden geboren, kregen de nationaliteit van hun vader. De kleinkinderen van immigranten, de derde generatie, werden uitsluitend Nederlander als ze anders stateloos zouden worden. Voor nakomelingen van Duitsers en Belgen was dat niet het geval; zij kregen de nationaliteit van hun vader. Dat betekent dat het grootste deel van de derde generatie geen Nederlander werd.

De wet van 1892 was vergeleken met eerdere en latere nationaliteitswetgeving zeer terughoudend in het toewijzen van de Nederlandse nationaliteit aan nakomelingen van immigranten. Dat werd in 1953 gedeeltelijk hersteld, toen de hele derde generatie immigranten met terugwerkende kracht tot 1893 automatisch de Nederlandse nationaliteit kreeg. Vanaf dat moment had een deel van deze derde generatie een dubbele nationaliteit. Deze derde-generatiebepaling gold ook voor Suriname en de Antillen. Bovendien kreeg in Suriname, volgens een regeling uit 1962, de tweede generatie immigranten automatisch de Nederlandse nationaliteit bij het bereiken van de leeftijd van 21 jaar.¹⁴ Aan het eind van de jaren zestig had daarmee het grootste deel van de Surinaamse bevolking de Nederlandse nationaliteit. Bij de onafhankelijkheid van Suriname in 1975 verloren de meesten die Nederlandse nationaliteit. Iedereen die in Suriname was geboren en daar op de dag van de onafhankelijkheid woonde, kreeg de Surinaamse nationaliteit. Alleen personen van wie de ouders buiten Suriname als Nederlander waren geboren, konden op verzoek de Nederlandse nationaliteit terugkrijgen.¹⁵

De laatste grote verandering in de nationaliteitswetgeving is de Rijkswet op het Nederlanderschap van 1984.¹⁶ In deze wet is ‘het beginsel van de gelijkheid der geslachten’ als uitgangspunt genomen: voortaan zijn kinderen Nederlander als een van beide ouders Nederlander is. Verder werd de derde-generatiebepaling uit 1953 gehandhaafd en kwam er een optierecht voor de tweede generatie. De kinderen van migranten kunnen tussen hun achttiende en vijfentwintigste jaar opteren voor de Nederlandse nationaliteit zonder afstand te doen van de oorspronkelijke nationaliteit [zie schema 1].

Schema 1
Overzicht van
regelingen omtrent
Nederlanderschap

Nederlanderschap volgens het Burgerlijk Wetboek van 1838

- iedereen die op Nederlandse grond (in Nederland of de koloniën) was geboren uit ouders die daar waren gevestigd (*ius soli*)
- in Nederland geboren kinderen van ouders die daar niet waren gevestigd indien zij bij het bereiken van de drieëntwintigjarige leeftijd verklaarden zich in het Rijk te willen vestigen
- kinderen die buiten Nederland werden geboren tijdens een buitenlandse reis van ouders die Nederlander waren of die in Nederland (of in de koloniën) waren gevestigd;
- niet in Nederland geboren vrouwen die getrouwd waren met een Nederlandse man
- vreemdelingen die zich tot Nederlander hadden laten naturaliseren.

Vreemdelingen die verklaarden zes jaar in een gemeente te wonen en voornemens zijn daar te blijven konden met Nederlanders gelijkgesteld worden (art. 8 BVV). Ze kregen niet de Nederlandse nationaliteit.

Nederlanderschap na de invoering van de Nationaliteitswet in 1850

voor burgerlijke rechten:

- idem 1838

voor staatkundig rechten:

- uitsluitend kinderen van in Nederland geboren of gevestigde ouders (niet in de koloniën).

Nederlanderschap na de invoering van de Wet op het Nederlanderschap 1892

- kinderen van Nederlandse vaders en natuurlijke kinderen van Nederlandse moeders (*ius sanguinis*)
- kleinkinderen van immigranten indien ze anders stateloos zouden worden
- genaturaliseerden
- mensen die voor 1892 de Nederlandse nationaliteit hadden
- niet-Nederlandse vrouwen die met een Nederlandse man huwden.

Nederlanders na 1953

- idem 1892;
- de hele derde generatie met terugwerkende kracht tot 1893.

Nederlanderschap na de invoering van de Rijkswet op het Nederlanderschap van 1984

- idem 1953
- kinderen waarvan een van beide ouders Nederlands is.

Vreemdelingenbeleid

In de negentiende eeuw nam de bemoeienis van de centrale overheid met vreemdelingen toe, maar de uitvoering van het vreemdelingenbeleid laat zien dat die invloed niet in alle gevallen even verstrekkend was.¹⁷ Lokale overheden waren niet altijd op de hoogte van de wet- en regelgeving en hadden bovendien ruime bevoegdheden bij de uitvoering daarvan, waardoor de wet niet overal op dezelfde wijze werd toegepast. Bovendien liet de uitvoering van de regelgeving te wensen over door de omvang en kwaliteit van de Nederlandse politie. Een gebrekkige grenscontrole maakte het bijvoorbeeld voor uitgezette vreemdelingen gemakkelijker opnieuw het land in te komen.

Tot aan de Eerste Wereldoorlog konden vreemdelingen over het algemeen zonder veel problemen de Nederlandse grens passeren en was de regelgeving beperkt. Een Koninklijk Besluit uit 1815 schreef voor dat iedere vreemdeling zich binnen twaalf uur na aankomst moest melden bij de politie of bij het gemeentebestuur. Tegen inlevering van het paspoort kreeg de vreemdeling een veiligheidskaart die elke veertien dagen moest worden vernieuwd. Wanneer de vreemdeling niet over een pas beschikte, moest de persoon bij wie hij of zij logeerde dit binnen twaalf uur melden bij de politie of het gemeentebestuur. Hiermee had de gemeente in principe een overzicht van de vreemdelingen die zich binnen de stad bevonden. Met een dergelijke controle hoopte men te voorkomen dat politieke raddraaiers of armlastigen zich in de gemeente vestigden. De gemeente moest zelf de kosten van onderstand betalen voor vreemdelingen die zich al lange tijd in de stad bevonden. Volgens de Wet op het Domicilie van Onderstand (1818) was de plaats waar iemand was geboren of vier jaar had gewoond verantwoordelijk voor de betaling van onderstand. Vreemdelingen moesten zes jaar in een plaats hebben gewoond zonder 'genot van onderstand' voor ze daar bedeling konden aanvragen.¹⁸

De uitvoering van deze wet leidde herhaaldelijk tot conflicten tussen Nederlandse gemeenten onderling over betaling van de rekening. Het was in de praktijk vrijwel onmogelijk onderstandkosten te verhalen op de buitenlandse geboortegemeente. Dat maakte het voor gemeentebesturen belangrijk om er op toe te zien dat er zich geen armlastige vreemdelingen in hun plaats vestigden.

De problemen met arme vreemdelingen, die zwervend en bedelend in Nederland werden aangetroffen, waren de belangrijkste aanleiding voor een landelijke vreemdelingenwetgeving. De 'Wet van den 13den Augustus 1849' regelde de toelating, het verblijf en de uitzetting van vreemdelingen.¹⁹ De wet stelde een nieuwe eis aan vreemdelingen die in Nederland wilden verblijven: zij moesten 'voldoende middelen van bestaan hebben, of door werkzaamheid kunnen verkrijgen'. Een tweede eis was een geldig buitenlands paspoort (met visum). Deze eis bestond al eerder en was niet erg stringent: een geleibrief was ook voldoende. De

Deutsches Reich.
Königreich Preußen.

Heimatschein

(für den Aufenthalt im Ausland).

Die Kaiserin Königin *Prinzessin*
geb. Thill zu Schwarzburg-Rudolstadt,
geboren am *18. Juni* 1893 in *Arnsberg*

besitzt die Staatsangehörigkeit im Königreiche Preußen und ist somit Deutsche.

Diese Befcheinigung gilt bis zum *1. November* 1916
Arnsberg, den *20. November* 1916

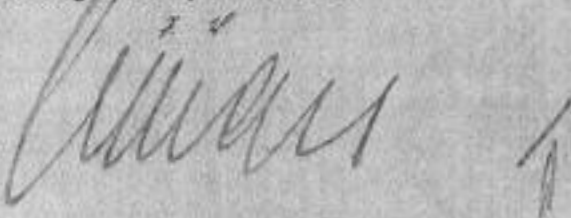
Der Königlich Preussische Regierungspräsident.

Sinn Anna Pörschke
(Inhaberin des Scheines)*)

Ausgefertigt im Auftrage des Königlich-Preussischen Regierungspräsidenten zu *Arnsberg*
Arnsberg (Sieg), den *20. November* 1916

Der Königlich Preussische Landrat.

*) Der Inhaber hat den Heimatschein, ehe er ihn einer ausländischen Behörde vorlegt, eigenhändig zu unterschreiben.

1
Heimatschein,
afgegeben in
Arnsberg 1916.

minister van Buitenlandse Zaken zou echter wel graag zien dat slechts vreemdelingen werden toegelaten die ten minste waren voorzien van een *Heimatschein*. Dit was een bewijsstuk waarin een Duitse gemeente verklaarde dat iemand in haar gebied woonde en bij terugkeer niet zou worden geweigerd. Pruisen weigerde regelmatig eigen onderdanen opnieuw toe te laten na een als tijdelijk bedoelde afwezigheid en was tegelijkertijd, zo klaagde de Nederlandse minister van Justitie, weinig royaal in het afgeven van een *Heimatschein*.²⁰ [afbeelding 1]

Bij gebrek aan identiteitspapieren konden vreemdelingen ‘op bloot vertoon’ (liefst met verklaring van twee bij de politie bekende personen) het land binnenkomen. Vreemdelingen die aan beide eisen – geldig paspoort en middelen van bestaan – voldeden, hadden *recht* op toelating en kregen een reis- en verblijfspas. De reis- en verblijfpassen werden uitgereikt door het hoofd van politie in de gemeente waar iemand zich meldde en moesten elke drie maanden worden verlengd.

De Vreemdelingenwet was van toepassing op alle vreemdelingen in Nederland met uitzondering van mensen die, op grond van artikel 8 van het Burgerlijk Wetboek van 1838, met Nederlanders gelijkgesteld waren en vreemdelingen die met een Nederlandse vrouw gehuwd waren, of gehuwd waren geweest, en met haar kinderen hadden die in Nederland waren geboren. Deze twee groepen vreemdelingen konden dus in Nederland verblijven, ook als ze onvoldoende middelen van bestaan hadden.

De invoering van de Vreemdelingenwet van 1849 betekende niet dat vreemdelingen moeilijk de grens konden passeren; de criteria voor toelating waren ruim en er was weinig grenscontrole. Mensen kwamen met allerlei identiteitspapieren over de grens, zoals verlopen paspoorten of een *Wanderbuch*. Een *Wanderbuch* was een document waarmee Duitse ambachtsknechts gewoonlijk rondreisden en waarin hun opeenvolgende werkgevers aantekeningen maakten omtrent hun gedrag en werkervaring. In België werden Certificaten van Goed Gedrag afgegeven die in Nederland als identiteitsbewijs werden geaccepteerd [afbeelding 2].

Vreemdelingen konden ook zonder papieren in de regel ongehinderd het land binnenkomen. Omdat niet iedereen een reis- en verblijfspas kreeg, ontstond een onderscheid tussen vreemdelingen met een reis- en verblijfspas, de zogenaamde ‘toegelaten vreemdelingen’, en vreemdelingen die niet officieel waren toegelaten. De laatsten konden direct uit het land worden verwijderd als ze ergens zonder middelen van bestaan of bedelend werden aangetroffen.

Toegelaten vreemdelingen konden alleen op last van de kantonrechter worden uitgezet. Daarom verstuurde de minister van Justitie herhaaldelijk circulaire aan de politie om te waarschuwen tegen de uitgifte van reis- en verblijfpassen aan groepen vreemdelingen die men liever direct wilde kunnen uitzetten zonder tussenkomst van de kantonrechter, zoals muzikanten, kermisreizigers, ‘Hongaarse oliekoopers’ (een soort kwakzalvers) en zigeuners.²¹ De afgifte van passen raakte, mede door deze waarschuwingen, steeds meer in onbruik. In het broncommentaar over de re-

2
 Certificaat van Goed Gedrag afgegeven door de gemeente Linth in 1877.

gisters van reis- en verblijfpassen wordt hierop nader ingegaan.

In de twintigste eeuw nam de overheidsbemoeyenis met het toezicht op vreemdelingen toe. Bovendien maakte de groei van het ambtenaren- en politieapparaat het mogelijk om de naleving van regelgeving beter af te dwingen. In 1918 werd het toezicht op in Nederland verblijvende vreemdelingen verscherpt. De achtergrond van die maatregel was het grote aantal vreemdelingen en buitenlandse militairen dat na de Eerste Wereldoorlog in Nederland was achtergebleven en de internationale politieke onrust door revolutionaire bewegingen in verschillende Europese landen. In verband hiermee werden twee nieuwe wetten afgekondigd: een wet op het toezicht op vreemdelingen (1918) en een wet op de grensbewaking (1920).²²

Het 'Vreemdelingenreglement' van 1918 schreef voor dat alle vreemdelingen zich binnen 24 uur moesten melden bij de politie en informatie moesten verstrekken over hun identiteit, nationaliteit, militaire verplichtingen, middelen van bestaan en woon- en verblijfplaats. Iedere vreemdeling kreeg een identiteitskaart en was verplicht die bij zich te dragen. In 1920, toen het weer wat rustiger was, werden deze maatregelen versoepeld. Voor inwoners van veel Europese landen – maar niet voor Duitsers – verviel de meldingsplicht als ze korter dan een maand in Nederland bleven. In 1921 werden de identiteitskaarten afgeschaft en hoefden ook Duitsers zich niet langer te melden. Weer een jaar later kwam de meldingsplicht geheel te vervallen. Toch bleef de politie vaak gewoon doorgaan met de registratie van vreemdelingen.

Vanaf 1919 werden er maatregelen genomen om de nationale ar-

beidsmarkt te beschermen tegen immigranten. Vreemdelingen die naar Nederland wilden komen, moesten bij een Nederlands consulaat in het buitenland een visum aanvragen. Het Rijkspaspoortenkantoor, dat vanaf 1920 over deze aanvragen besliste, adviseerde alleen positief als het arbeidsbureau geen bezwaar maakte. Deze maatregel werd, net als allerlei andere maatregelen, na enige tijd versoepeld. In 1922 was er voor werk waarin tekorten waren op de arbeidsmarkt, zoals dienstboden, mijnwerkers, verpleegsters en verschillende andere beroepen, geen verklaring meer nodig van het arbeidsbureau. Bovendien werden in de jaren daarna steeds meer landen vrijgesteld van de visumplicht. Toen ook de Duitsers in 1926 geen visum meer nodig hadden, had de maatregel nog maar weinig effect.

Met de sterke stijging van de werkloosheid in de jaren dertig nam de roep om bescherming van de nationale arbeidsmarkt opnieuw toe. Dat leidde uiteindelijk tot twee wetten waarmee de toegang van vreemdelingen tot de Nederlandse arbeidsmarkt aan banden werd gelegd. De Vreemdelingenarbeidswet van 1934 gaf de overheid de bevoegdheid te bepalen dat bepaalde soorten werk niet door vreemdelingen mochten worden verricht zonder schriftelijke vergunning van de minister.²³ De maatregel werd steeds verder uitgebreid tot halverwege 1936 alle beroepen in loonarbeid onder de verbodsbepaling vielen. In 1937 volgde een tweede wet, de Vreemdelingenbedrijfswet om ook het zelfstandig uitoefenen van beroepen en bedrijven tegen te kunnen gaan.²⁴ Uiteindelijk is deze laatste wet alleen van toepassing verklaard op enkele bedrijfstakken waarin nogal wat vreemdelingen zelfstandig werkten, zoals het kleding- en het terrazzobedrijf.

In de jaren dertig werd het voor vreemdelingen steeds lastiger Nederland binnen te komen. Dat werd niet alleen veroorzaakt door de hoge werkloosheid en de wens om de arbeidsmarkt af te schermen tegen vreemdelingen, maar vooral door maatregelen om de vluchtelingenstroom uit Duitsland tegen te gaan. In 1934 besloot de Nederlandse regering vluchtelingen alleen nog voor tijdelijk verblijf toe te laten. In mei 1938 volgde het besluit dat vluchtelingen voortaan als 'een ongewenscht element voor de Nederlandsche maatschappij en derhalve als een ongewenschte vreemdeling te beschouwen zijn'.²⁵ Zij werden aan de grens geweerd en zouden worden uitgeleid als ze toch in het binnenland werden aangetroffen. Deze en andere maatregelen om vluchtelingen te weren, werden niet zo stringent toegepast als de barse toon suggereert en waren eerder bedoeld als ontmoediging. In de praktijk bleek het lastig vluchtelingen bij de grens tegen te houden; nog moeilijker was het om vluchtelingen die al in Nederland waren weer over de grens te zetten. Niettemin was Nederland niet eerder zo afgesloten geweest voor vreemdelingen als in de tweede helft van de jaren dertig.

Na de Tweede Wereldoorlog is de wetgeving omtrent de toelating en het verblijf van vreemdelingen ingrijpend veranderd. Die wijzigingen hebben gedeeltelijk betrekking op de Vreemdelingenwet van 1849, die in

Nadruk verboden

MODEL C

RIJKSDIENST DER
WERKLOOSHEIDSVZERZEKERING
EN ARBEIDSBEMIDDELING
BEZUIDENINGOOTSCHERWEG 97,
S-GRAVENHAGE.

De afte correspondentie over deze
vergunning dient ingezonden te worden
N°. 144322/30

VERGUNNING,

als bedoeld in artikel 2 der Wet van den 16den Mei 1934 (Staatsblad No. 257).

DE DIRECTEUR VAN DEN RIJKSDIENST DER WERKLOOSHEIDSVZERZEKERING EN ARBEIDSBEMIDDELING;

gezien een daartoe strekkende aanvraag om vergunning van den 18den November 1938
geen op de Wet van den 16den Mei 1934 (Staatsblad No. 257), tot regeling van het verrichten van arbeid door
vreemdelingen en op het Koninklijk besluit van den 11den Augustus 1934 (Staatsblad No. 473);

verleent aan: Ned. Afd. der Alg. Anthroposofische Vereeniging,

Rapenburg

te Leiden,

vergunning tot het doen verrichten van arbeid door:

No.:	naam:	voornaam:	geboren:	nationaliteit:	als:
1	Boschard	Helen	23-12-02	Zwitsersehe	Artiste
2	Fränkl-Gonft	Malon	5- 1-93	"	"
3	Kux	Ralph	2- 8-03	Duitsche	"
4	Mitscher	Käthe	9- 5-82	"	"
5	Mlooch	Alma	23-10-04	"	"
6	Rhehardt	Ida	14- 3-84	"	"
7	Savitsch	Marie	2-11-92	Zwitsersehe	"
8	Simons	Frieda	24- 2-96	Duitsche	"
9	Schmidt	Astrid	5- 6-11	"	"

gedurende het tijdvak van den 28sten November 1938 tot en met den 29sten November 1938

Deze vergunning is verleend onder de volgende voorwaarde(n):

geene

Opvreden: S-Gravenhage

S-GRAVENHAGE, den 28sten November 1938

De Directeur van dienst,

23 FEB 1939

N.B. De werkgever is verplicht, op de eerste vordering van de bevoegde ambtenaren deze vergunning te toonen, bij gebreke waarvan zij kan worden ingetrokken.

Bij niet-naleving der voorwaarden is de werkgever strafbaar en kan de vergunning tusschenaf worden ingetrokken.

23 FEB 1939

1965 werd vervangen door een nieuwe wet.²⁶ De regelingen van 1918 en 1920 vervielen eveneens. De toelating van vreemdelingen – tussen 1849 en 1965 vooral een ad-hoc beleid op basis van circulaires – werd met de wet van 1965 strakker gereguleerd. Het verlenen van verblijfs- en vestigingsvergunningen werd niet meer per circulaire of algemene maatregel van bestuur geregeld, maar in de wettekst zelf opgenomen. Toch werd ook in de wet van 1965 nog veel aan de minister overgelaten.

In de wet van 1965 werd het principe van de wet van 1849 omgedraaid. Bij de wet van 1849 werden vreemdelingen toegelaten, mits ze voldoende middelen van bestaan hadden of konden verwerven. De wet van 1965 stelde dat vreemdelingen niet werden toegelaten tenzij verblijf werd toegestaan. Na 1965 werd de wet enkele keren aangepast. Sinds het ontstaan van de Europese Unie mogen onderdanen uit lidstaten zich in Nederland vestigen en hier werken. Dit geldt ook voor mensen uit Zweden, Noorwegen, Oostenrijk, Finland en IJsland. Gezinsvorming en –hereniging en asiel geven ook recht op verblijf.

Op dit moment moeten vreemdelingen van buiten de Europese Unie en enkele andere landen die langer dan drie maanden in Nederland willen blijven een Vergunning tot Verblijf (VTV) aanvragen. Mensen die hun partner willen laten overkomen, moeten een garantverklaring tekenen waarin staat dat de ondertekenaar garant staat voor de kosten van het onderhoud van het gezinlid. Het toezicht op vreemdelingen en vreemdelingenadministratie is in handen van de vreemdelingendiensten van de 25 politiekorpsen. Aanvragen om van Vergunning tot Verblijf worden afgehandeld door de Immigratie- en Naturalisatiedienst.

De toelating van vluchtelingen en arbeidsmigranten is niet alleen geregeld in de Vreemdelingenwet, maar ook in specifieke wetten en besluiten. Uit vrees voor terugkeer van de vooroorlogse werkloosheid, werd na 1945 voor arbeidsmigranten lange tijd de Vreemdelingenarbeidswet uit 1934 gehandhaafd. Er ontstonden echter al snel tekorten op de Nederlandse arbeidsmarkt. Vanaf het midden van de jaren vijftig kwam de werfing van arbeidsmigranten uit Zuid-Europa op gang. Die werd aanvankelijk niet door de overheid gereguleerd. De Nederlandse regering sloot wel een aantal wervingscontracten met Zuid-Europese landen: met Italië in 1949 (voor de mijnbouw) en in 1960 (voor alle bedrijfstakken); met Spanje in 1961; met Griekenland in 1962 en met Portugal in 1963. Veel arbeidsmigranten kwamen echter op eigen initiatief.

In 1964 werd de Vreemdelingenarbeidswet uit 1934, die gericht was op een beperking van de toegang van buitenlandse arbeidskrachten, vervangen door de veel minder restrictieve Wet Arbeidsvergunning Vreemdelingen. Deze wet werd niet alleen ingevoerd vanwege de tekorten op de arbeidsmarkt, maar ook met het oog op de liberalisatie van het werknemersverkeer binnen de EEG. De liberalisatie kwam tot stand in 1968, met de regeling voor een vrij verkeer van werknemers voor alle onderdanen van landen van de EEG (en later de Europese Unie).²⁷ Sindsdien is alleen de arbeidsmigratie van werknemers buiten deze landen gereguleerd

3 Vergunning in het kader van de wet van 16 mei 1934 afgegeven in 1938 te Leiden aan de Nederlandse afdeling van de Algemeene Anthroposofische Vereeniging waarbij toestemming wordt verleend tot het verrichten van arbeid aan een groep van negen artiesten uit Duitsland en Zwitserland.

door een stelsel van verblijfs- en arbeidsvergunningen. De precieze regeling daarvan is nog een aantal keren gewijzigd. In 1979 werd de Wet Arbeidsvergunning Vreemdelingen vervangen door de Wet Arbeid Buitenlandse Werknemers, die weer wat restrictiever was bij het verlenen van vergunningen. Deze wet werd in 1995 gevolgd door de Wet Arbeid Vreemdelingen. Het belangrijkste instrument in deze regelgeving is de tewerkstellingsvergunning, die werkgevers voor iedere werknemer van buiten de EU moeten aanvragen, tenzij zij een vrijstelling van de vergunningplicht hebben. De Arbeidsvoorzieningsorganisatie, die met de vergunningverlening is belast, toetst de aanvragen aan de arbeidsmarkt.²⁸

Vluchtelingen waren voor de oorlog al een aparte categorie vreemdelingen, maar sinds Nederland in 1951 het internationaal Vluchtelingenverdrag tekende, is hun positie wettelijk beschermd. Vluchtelingen die in hun land van herkomst worden vervolgd, mogen volgens dit verdrag niet worden teruggezonden. Dat verdrag werd in 1956 door het parlement goedgekeurd en leidde in 1957 tot het Vluchtelingenbesluit dat een Permanente Vreemdelingen Adviescommissie in het leven riep. In de eerste helft van de jaren zeventig werd Nederland, evenals andere West-Europese landen, geconfronteerd met groepen vluchtelingen die de overheid niet als vluchteling wilde erkennen, maar die ze ook niet wilde terugsturen.²⁹ Voor deze groep creëerde de Nederlandse regering een aparte status. Daardoor bestaan er sinds 1973 vluchtelingen met een A-status, die waren erkend als vluchteling in de zin van het verdrag, en vluchtelingen met een B-status, die werden toegelaten op 'humanitaire gronden'. De asielprocedure is hierna nog een aantal malen veranderd. Daarbij ging het vooral om een aanscherping van het beleid, met de bedoeling om het aantal asielaanvragen te beperken en de asielprocedure te verkorten. Zo werd in 1987 de B-status weer afgeschaft en werd de procedure aan de grens verkort. Hoewel sommige asielzoekers daarmee aan de grens al geweigerd konden worden, moesten anderen lang wachten op de uiteindelijke beslissing. In de jaren zeventig kon een volledige asielprocedure al gauw drie jaar in beslag nemen. Die periode is sindsdien alleen maar langer geworden.

Aard en doelstellingen van de broncommentaren

De algemene doelstelling van publicaties in de reeks Broncommentaren is onderzoekers en andere historisch geïnteresseerden te helpen bij het gebruik van bronnen. Centraal staan de vragen: wat is de administratieve ontstaansgeschiedenis van een bron? Welke kritische kanttekeningen kunnen er worden geplaatst bij de informatie uit de bron en hoe is de bron in het verleden door andere onderzoekers gebruikt? De bronnen die voor dit commentaar geselecteerd zijn, zijn omvangrijk, langlopend en bewerkelijk. Ze bevatten in potentie een schat aan informatie. Iedere onderzoeker zou graag meer willen weten over een bron alvorens zich te

zetten aan de verwerking van eindeloze bakken met kaarten, een grote rij registers of stapels dikke dossiers. Welke informatie bevat de bron precies? Werden steeds dezelfde gegevens genoteerd of veranderde dat in de loop der tijd? Welke wetgeving lag aan het ontstaan van de bron ten grondslag en hoe werd die wetgeving toegepast? Was die toepassing is alle plaatsen gelijk? En waar kan de bron worden gevonden?

De broncommentaren die hier volgen zijn volgens een vast stramien opgezet, waardoor puntsgewijs op de hierboven opgesomde vragen een antwoord wordt gegeven. De commentaren kennen een vaste indeling: historische situering, administratieve ontstaansgeschiedenis, visuele kennismaking, bronkritisch commentaar, interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron, gerelateerde en toetsingsbronnen, gebruiksmogelijkheden en vindplaatsen.

Selectiecriteria

De veranderingen in de wet- en regelgeving ten aanzien van vreemdelingen heeft de aard en de omvang van de registratie van vreemdelingen sterk bepaald. Zo leidde de introductie van de Vreemdelingenwet in 1849, waarin de uitgifte van reis- en verblijfpassen werd voorgeschreven, tot de aanleg van registers van deze passen. Ontwikkelingen buiten de Nederlandse landsgrenzen hadden eveneens grote invloed op de registratie. Politieke of sociale onrust buiten de landsgrenzen was aanleiding om de uitvoering van het vreemdelingenbeleid aan te scherpen. De registratie van vreemdelingen werd daarna (opnieuw) zorgvuldig en voortvarend aangepakt, maar dat verwaterde vervolgens weer. Hierdoor is de registratie in sommige perioden nauwkeuriger en uitgebreider dan in andere. De aard en omvang van de registratie werd verder beïnvloed door de komst van grote aantallen vreemdelingen in een korte periode. De omvangrijke stroom Belgische vluchtelingen in 1914 leidde bijvoorbeeld tot een afzonderlijke registratie.

Het vreemdelingenbeleid was een landelijk beleid, maar dat betekende niet dat het overal op dezelfde manier werd uitgevoerd. Die verschillen hadden hun weerslag op de bronnen. De lokale registraties van vreemdelingen geven niet steeds dezelfde informatie: ze omvatten niet dezelfde periode, bevatten niet dezelfde soort gegevens en registreren een wisselend deel van de in een gemeente aanwezige vreemdelingen.

Er zijn, zoals reeds opgemerkt, meer bronnen die betrekking hadden op de registratie van vreemdelingen dan de zes die in dit commentaar worden besproken. De hier gepresenteerde bronnen zijn in de eerste plaats geselecteerd omdat ze belangrijke en veelomvattende registraties bevatten over een langere periode. Dit geldt voor de persoonsdossiers in het archief van de Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND), de reis- en verblijfpassenregisters en de lokale vreemdelingenregistraties na 1918. Het Oudpaspoortarchief kent een kortere looptijd, maar is eveneens bij-

zonder omvangrijk. Het Algemeen Politieblad is voor een afzonderlijk commentaar geselecteerd omdat hierin over een zeer lange periode (1852-1947) gegevens over uitgezette vreemdelingen zijn te vinden. De bevolkingsregisters verdienen een afzonderlijk commentaar waar het gaat om de registratie van vreemdelingen. In deze registers zijn – vanzelfsprekend – niet alleen vreemdelingen opgenomen, maar de bevolkingsregisters bevatten wel de meest volledige registratie van vreemdelingen die gedurende langere tijd (drie maanden of meer) in Nederland verbleven.

Deze zes bronnen worden in het onderstaande kort geïntroduceerd. Daarnaast worden andere bronnen genoemd, zonder een pretentie van volledigheid. Voor de belangrijkste van deze andere bronnen wordt kort aangegeven welke gegevens men hierin kan vinden.

De eerste negentiende-eeuwse vreemdelingenregistratie wordt gevormd door de *paspoortregisters*. Die werden aangelegd naar aanleiding van de uit 1815 daterende verplichting dat vreemdelingen zich binnen twaalf uur na aankomst moesten melden bij de politie of het gemeentebestuur. Aan de vreemdeling die langer dan 24 uur in de gemeente wilde verblijven, werd in ruil voor het paspoort een veiligheidskaart verstrekt. Deze veiligheidskaart moest elke veertien dagen worden vernieuwd. Bij vertrek werd het paspoort teruggegeven. In het paspoortregister werd aangetekend van wie een reisdocument was ingenomen, wat de aard van dat document was, wanneer de veiligheidskaart was verlengd en wanneer het paspoort was teruggegeven. Indien een vreemdeling logeerde in een hotel of logement en geen paspoort kon overleggen, moest de persoon bij wie de vreemdeling logeerde dat melden bij de politie of het gemeentebestuur. Houders van logementen en hotels moesten bovendien elke avond een lijst overleggen van hun gasten met de vermelding van de overlegde reisdocumenten. Deze bepaling resulteerde op gemeentelijk niveau in de aanleg van *logementsregisters*. In 1820 toonde de centrale overheid, gezien de ontwikkelingen buiten de Nederlandse grenzen, belangstelling voor deze lokale registratie van vreemdelingen. Daarom zijn voor dat jaar in het archief van het Ministerie van Justitie wekelijkse opgaven van gemeenten bewaard. Daarin staan: naam, geboorteplaats, woonplaats, plaats waar het paspoort is afgegeven, laatste verblijfplaats, voorgenomen lengte van het verblijf, bij wie verblijf wordt gehouden en bij wie een vreemdeling bekend was.³⁰

De bepaling in het Burgerlijk Wetboek van 1838 dat vreemdelingen op verzoek gelijkgesteld konden worden met Nederlanders leidde tot de aanleg van *gelijkstellingsregisters*. In verschillende lokale (politie-)archieven zijn deze registers bewaard gebleven. Van deze mogelijkheid om gelijkstelling aan te vragen werd vooral gebruik gemaakt na 1849, omdat gelijkgestelde vreemdelingen niet onder de Vreemdelingenwet vielen. Gelijkstellingsregisters vermelden: naam, beroep, geboorteplaats, woonplaats, naam echtgenoot, duur van het verblijf binnen Nederland, datum toekenning gelijkstelling, handtekening van de politiecommissaris en

handtekening van de aanvrager. Op de verklaring die werd afgegeven als bewijs van gelijkstelling werd bovendien het signalement van de houder vermeld waaronder lengte, leeftijd en uiterlijke kenmerken. Geloof werd niet vermeld in het register, de verklaring of het signalement.³¹

Vreemdelingen die zich lieten naturaliseren vielen eveneens niet (langer) onder de *Vreemdelingenwet*. De introductie van de *Vreemdelingenwet* leidde echter niet tot een golf aan naturalisaties. *Naturalisatie* kwam slechts sporadisch voor en gebeurde altijd bij wet. Ze zijn derhalve in het Staatsblad terug te vinden.³² In het Staatsblad worden vermeld: naam, geboorteplaats en beroep. Op het Ministerie van Justitie werden dossiers bijgehouden van verzoeken om naturalisatie.³³ In deze dossiers zitten onder meer verklaringen van de betrokkene waarin de wens tot naturalisatie wordt uitgesproken en brieven van het gemeentebestuur waarin wordt verklaard dat iemand in een bepaalde plaats zes jaar woonachtig was en voornemens daar te blijven.

De bepalingen omtrent het *domicilie van onderstand* leidden tussen 1818 en 1849 tot verwarring en tot veel correspondentie over personen van wie het onderstandsdomicilie niet duidelijk was. In archieven van provinciale besturen zijn zogenaamde signalementen te vinden die verband houden met het domicilie van onderstand van vreemdelingen.³⁴ Dit zijn voorgedrukte formulieren waarop naam, geloof, geboorteplaats en beroep werden ingevuld, evenals haarkleur, aanwezigheid van snor of baard, littekens en andere uiterlijke kenmerken. Behalve het uiterlijk van de vreemdeling werd ook zijn of haar laatste zesjarige verblijfplaats vermeld. Daarmee laten deze signalementen niet alleen de moeilijkheden zien die er waren bij het vaststellen van het onderstandsdomicilie, maar geven ze ook een mooi beeld van het reispatroon van vreemdelingen. De correspondentie heeft vooral betrekking op de eerste helft van de negentiende eeuw. Nadat de minister van Justitie in 1849 bepaalde dat gemeenten geen moeite meer hoefden te doen kosten op een buitenlandse gemeente te verhalen, nam deze correspondentie af.³⁵

Na de invoering van de *Vreemdelingenwet* van 1849 werden *registers van reis- en verblijfpassen* aangelegd. In Amsterdam en Leiden werden tot het begin van de twintigste eeuw reispassen afgegeven en de registers daarvan zijn bewaard gebleven. In andere plaatsen was de registratie onnauwkeurig of ging verloren. In het broncommentaar over dit register wordt beschreven welke gegevens deze registratie bevat.

De invoering van het *bevolkingsregister* in 1850 hield verband met zowel de *Vreemdelingenwet* als met de *Wet op het Domicilie van Onderstand*. Aan de hand van het bevolkingsregister kon worden aangetoond hoe lang een vreemdeling werkelijk in een plaats woonde. De bevolkingsregisters bieden, ook nu nog, de meest volledige informatie omtrent in Nederland wonende vreemdelingen. In het commentaar over deze bron wordt hierop nader ingegaan.

Na talloze klachten over lokale verschillen in de uitvoering van de *Vreemdelingenwet* en over uitgezette vreemdelingen die zonder proble-

men terugkeerden in Nederland, besloot de minister van Justitie in 1852 tot de uitgave van het *Algemeen Politieblad*. Het ontstaan van deze bron was dus gerelateerd aan de Vreemdelingenwet. Het Algemeen Politieblad geeft, zoals wordt beschreven in het commentaar, een overzicht van uitgeleide vreemdelingen.

Omtrent zogenaamde verdachte personen die werden uitgeleverd, werden door het Ministerie van Justitie dossiers van ingekomen stukken en minuten van uitgaande stukken aangelegd over de periode 1815-1876.³⁶ Deze dossiers hebben, zoals alle andere dossiers, een zeer wisselende inhoud. In tegenstelling tot de latere, twintigste-eeuwse dossiers, bevatten deze dossiers geen voorgedrukte formulieren, maar slechts handgeschreven brieven en notities.

Het grote aantal Belgische vluchtelingen in 1914 leidde tot de inrichting van afzonderlijke registraties. De kosten die met de opvang van deze vluchtelingen waren gemoeid, gingen de financiële draagkracht van plaatselijke liefdadigheidsinstellingen te boven. Daarom werden vluchtelingen die zelf voor woonruimten zorgden door gemeenten en vluchtelingencomités ondersteund. De overige, minder welgestelde vluchtelingen werden ondergebracht in vluchtoorden die door de rijksoverheid werden bekostigd. Van de bevolking van deze vluchtoorden zijn afzonderlijke registraties bijgehouden.³⁷

Volgens het Vreemdelingenreglement van 1918 moesten alle vreemdelingen zich binnen 24 uur melden bij de politie en informatie verstrekken over hun identiteit, nationaliteit, militaire verplichtingen, middelen van bestaan en woon- en verblijfplaats. Het hoofd van politie hield deze *vreemdelingenregistratie* bij. In grotere plaatsen kwam een aparte afdeling vreemdelingenpolitie. In tal van plaatsen werd de vreemdelingenregistratie ook ná 1920 bijgehouden.³⁸ Naast deze registers bestaan in verschillende gemeenten *vreemdelingendossiers*, die werden aangelegd door de politie als deze meende dat er sprake was van een 'verdachte' vreemdeling. Uit deze vreemdelingendossiers blijkt dat de bemoeienis van de politie met vreemdelingen soms zeer ver ging, zelfs als een vreemdeling werd beschuldigd van iets wat in principe niet strafbaar was.³⁹ Op plaatselijk niveau werden ook dossiers aangelegd van groepen vreemdelingen die als 'problematisch' werden aangemerkt. Zo legde de politie van Tilburg tussen 1937 en 1939 dossiers aan van Spaanse asielzoekers.⁴⁰ In het broncommentaar over deze bron wordt nader op de inhoud van deze registers en dossiers ingegaan.

In dezelfde periode begon de rechtsvoorganger van de Immigratie en Naturalisatie Dienst van het Ministerie van Justitie met de aanleg van vreemdelingendossiers. Deze dossiers waren gedeeltelijk schaduw-dossiers van de dossiers die door de lokale vreemdelingenpolitie werden aangelegd, maar het Ministerie verzamelde zelf eveneens aanvullende informatie. De dossiers namen sterk in aantal toe na de Tweede Wereldoorlog en bevatten, zoals uit het afzonderlijke commentaar blijkt, zeer uiteenlopende gegevens.

Op basis van de Vreemdelingenbedrijfswet van 1937 bestond een verbod voor vreemdelingen als zelfstandige een terrazzo- of confectiebedrijf op te richten en zich als zelfstandig handels- en verzekeringsagent te vestigen.⁴¹ De wet creëerde een vergunningstelsel voor deze bedrijven en dat leidde tot registratie van *aanvragen om vergunningen* en *verleende vergunningen* bij het Ministerie van Handel en Nijverheid. De verleende vergunningen zijn per bedrijfsgroepen en per gemeente gerangschikt. Het bewijs van vergunning bevat: naam, voornaam, woonadres (in Nederland), adres van het bedrijf, datum vergunning afgifte en tijdvak waarvoor de vergunning geldig is. Het register van aanvragen om vergunningen is gedeeltelijk op nationaliteit en gedeeltelijk alfabetisch gerangschikt.⁴²

De komst van repatrianten uit Indonesië in de naoorlogse periode leidde tot de vorming van het *Oudpaspoortarchief*. Het ging om repatrianten zonder Nederlands paspoort. Omdat ze in het nieuwe Indonesië woonden, moesten ze bij de Nederlandse overheid een paspoort aanvragen, wanneer ze naar Nederland wilden komen.⁴³ Zoals uit het broncommentaar, dat aan dit archief is gewijd blijkt, hadden lang niet alle aanvragers de Nederlandse nationaliteit.

Het *Centraal Archief Ambonbezorging* ontstond na het besluit van de regering in 1951 om 12.500 Molukkers naar Nederland te laten komen.⁴⁴ Molukkers werden beschouwd als tijdelijk aanwezige vreemdelingen, die naar de Molukken zouden terugkeren. Tot die tijd woonden zij in

4 Vreemdelingendienst aan de Laan Copes van Cattenburg, Den Haag 1958. Achter de vreemdelingen staan de kaartenbakken van lokale vreemdelingendienst.

woonoorden en werden afzonderlijk geregistreerd. Voor de begeleiding van deze groep werd het Commissariaat Ambonnezenzorg (CAZ) opgericht dat tot 1970 heeft bestaan.⁴⁵

Het Nationaal Archief (NA) in Den Haag – voorheen genaamd het Algemeen Rijksarchief – beheert *databases* met persoonsgerichte informatie betreffende de bevolking van Suriname en de Nederlandse Antillen. De *website* ‘Vrij in Suriname’ omvat persoons- en familiegegevens met betrekking tot vrijgelaten Surinaamse slaven en vrije zwarten in Suriname.⁴⁶ Daarnaast is er een *site* met persoons- en gezinsgegevens van mensen die in de tweede helft van de negentiende- en in de twintigste eeuw – tot aan de Tweede Wereldoorlog – als contractarbeider naar Suriname zijn gegaan. Het gaat om Chinezen (vanaf 1853), Brits Indiërs (1873) en Javanen (vanaf 1890). De persoonsgegevens van deze immigranten werden bij aankomst in Suriname opgenomen in immigratieregisters. Deze registers, per etnische groep opgezet, werden na de eerste inschrijving van de nieuw aangekomenen ook gebruikt om gegevens te noteren over het verdere verblijf van de contractarbeiders in Suriname en fungeerden dus als een bevolkingsregistratie.⁴⁷

Na de Tweede Wereldoorlog was de landelijke overheid belangrijk voor de registratie van vreemdelingen. Veel bronnen kunnen dan ook op dat niveau worden gevonden.⁴⁸ Tot 1 januari 1977 hield het Ministerie van Justitie een vreemdelingenbestand bij, gebaseerd op gegevens uit de vreemdelingenbevolkingsregisters van de politie. In deze registers zijn alle niet-Nederlanders opgenomen die langer dan drie maanden in Nederland wilden blijven. Gedetailleerde gegevens op basis van deze registratie zijn gepubliceerd voor de jaren 1968 tot 1977 in de memories van toelichting bij de Rijksbegroting voor het Ministerie van Justitie.⁴⁹

De aanvragen om werkvergunningen, die ook na 1945 voor vreemdelingen moesten worden gedaan, zijn te vinden bij het landelijk bureau van de arbeidsvoorzieningsorganisatie. Deze dossiers van aanvragen om *tewerkstellingsvergunningen* variëren sterk in omvang en inhoud. Het aanvraagformulier bevat gegevens over de werkgever (adres, aard bedrijf), de werknemer (geboortedatum, geslacht, nationaliteit, opleiding, eerder verblijf in Nederland) en de vacature (soort arbeid, loon, pogingen om op andere wijze in de vacature te voorzien). Bovendien zijn vaak kopieën van bewijsstukken bijgevoegd zoals diploma’s, getuigschriften van de werknemer en personeelsadvertenties. Het dossier bevat daarnaast in ieder geval het adviesformulier van het arbeidsbureau en een kopie van de beslissing. In geval van een negatieve beslissing bevat het dossier veelal ook een bezwaarschrift en stukken die betrekking hebben op de behandeling daarvan.⁵⁰

In Nederland waren er talloze organisaties die zich bezighielden met de opvang van vluchtelingen. In 1948 werd de UAF opgericht (Universitair Asyl Fonds) uit solidariteit met uit Tsjechische gevluchte studenten. Deze organisatie hielp duizenden studenten in Nederland hun studie af te ronden. Het archief van het UAF wordt overgedragen aan het NA.

Openbaarheid

Voor alle in dit Broncommentaar beschreven bronnen geldt dat er beperkingen zijn ten aanzien van de openbaarheid.⁵¹ Op 1 september 2001 werd de Wet Bescherming Persoonsgegevens (Wbp) van kracht. Deze wet verbiedt elke verwerking van 'bijzondere gegevens' op een wijze die onverenigbaar is met de doeleinden waarvoor zij zijn verkregen. Bijzondere gegevens zijn gegevens over sekse, godsdienst, levensovertuiging, ras, politieke gezindheid, seksuele leven, lidmaatschap van vakverenigingen en strafrechtelijke gegevens. Met verwerking wordt bedoeld het verzamelen, ordenen, wijzigen, gebruiken en ter beschikking stellen aan derden. Alle registraties die hier zijn besproken vallen onder deze wet. Persoonsgegevens mogen wel voor onderzoek worden gebruikt. Onderzoekers moeten dan een 'onderzoeksverklaring' tekenen waarin het doel van het onderzoek is vermeld en waarin ze toezeggen dat de gegevens slechts voor dat doel gebruikt zullen worden. Het doel moet verenigbaar zijn met het doel waarvoor de persoonsgegevens oorspronkelijk zijn verkregen. Gegevens over overleden personen vallen niet onder het begrip persoonsgegevens. Hierbij wordt uitgegaan van een levensduur van 100 tot 110 jaar of minder mits kan worden aangetoond dat een persoon werkelijk reeds dood is. Het onderzoek mag de persoonlijke levenssfeer van de betrokkene niet schaden. De archiefbeheerder moet het onderzoek toetsen en bepaalt welke schade onevenredig is.

Relevante wetgeving

- Wet van den 13den Augustus 1849 tot regeling der toelating en uitzetting van vreemdelingen (Vreemdelingenwet), *Staatsblad* 1849, nr. 39.
- Wet van den 17den juni 1918, houdende nadere voorzieningen in de tegenwoordig buitengewone omstandigheden betreffende het toezicht op hier te lande vertoevende vreemdelingen (Vreemdelingentoezichtswet), *Staatsblad* 1918, nr. 410.
- Koninklijk Besluit van 16 augustus 1918 houdende nadere voorschriften betreffende het toezicht op hier te lande vertoevende vreemdelingen (Vreemdelingenreglement), *Staatsblad* 1918, nr. 521.
- Wet van den 16den Mei 1934, tot regeling van het verrichten van arbeid door vreemdelingen (Vreemdelingenarbeidswet), *Staatsblad* 1934, nr. 257.
- Wet van den 22sten April 1937, tot regeling van het zelfstandig uitoefenen van beroepen en bedrijven door vreemdelingen, *Staatsblad* 1937, nr. 628.
- Regelen met betrekking tot het verrichten van arbeid door vreemdelingen (Wet arbeidsvergunningen vreemdelingen) *Staatsblad* 1964, nr. 72.
- Wet van 13 januari 1965 houdende nieuwe regelen betreffende de toela-

ting en uitzetting van vreemdelingen; het toezicht op vreemdelingen die in Nederland verblijf houden en de grensbewaking (Vreemdelingenwet) *Staatsblad* 1964, nr. 40.

Besluit van 19 september 1966 tot uitvoering van de Vreemdelingenwet (Vreemdelingenbesluit) *Staatsblad* 1966, nr.387.

Beschikking tot uitvoering van de Vreemdelingenwet en vreemdelingenbesluit van 22 september 1966 (Voorschrift Vreemdelingen) *Staatsblad* 1966, nr.188.

Wet van 9 november 1978 houdende vaststelling van bepalingen inzake het doen verrichten van arbeid door buitenlandse werknemers (Wet arbeid buitenlandse werknemers) *Staatsblad* 1978, nr. 737.

Wet arbeid vreemdelingen, *Staatsblad* 1995, nr. 405.

NOTEN

- ¹ Wij willen Anita Böcker, Betty de Hart, Fridus Steijlen en Ton Kappelhof bedanken voor hun bijdragen aan deze inleiding. Corrie Berghuis bedanken we voor suggesties en commentaar.
- ² J. Lucassen en R. Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993* (Amsterdam 1994).
- ³ Ronald Rommes en Marlou Schrover, *Grensverleggers. Gids voor lokaal historisch onderzoek naar migratie in de provincie Utrecht* (Utrecht 2001); A. Cottaar, J. Lucassen en L. Lucassen, *Van over de grens. Gids voor lokaal historisch onderzoek naar immigratie in Nederland* (Utrecht 1998); M.B. Chotkowski, *750 jaar migratie naar Delft. Onderzoek en bronnenoverzicht* (Leiden 1996).
- ⁴ Het overzicht in deze paragraaf is gebaseerd op Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers*.
- ⁵ Leo Lucassen en Gerard van der Harst, 'De vreugde van het tellen. Nut en noodzaak van vreemdelingenregisters voor historisch migratie-onderzoek', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* (1998) 293-315; en de reactie hierop van Barbara Henkes, 'De betekenis van kennis. Vragen bij de vreugde van het tellen', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* (1998) 437-442.
- ⁶ Informatie over de recente periode is afkomstig van de Immigratie- en Naturalisatiedienst.
- ⁷ J. Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900* (Gouda 1984); Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers*.
- ⁸ Voor nationaliteitswetgeving zie: Eric Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander* (Amsterdam 1995).
- ⁹ Betty de Hart, 'Maria Toet en andere verhalen. De nationaliteit van de gehuwde vrouw en de constructie van de natiestaat', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* (1999) 183-206.
- ¹⁰ *Staatsblad* 1936, nr. 209.
- ¹¹ Wet van 28-7-1850, *Staatsblad* nr. 44.
- ¹² Zie ook: Pamela Pattynama, 'Migrant in eigen land. Kolonialisme, nationaliteit en levensverhaal', *Gaan & Staan. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 21 (2001), 36-59, 39.
- ¹³ Wet van 12-12-1892, *Staatsblad* nr. 268.
- ¹⁴ Rijkswet van 12 juli 1962, *Staatsblad* 1962, nr. 249.
- ¹⁵ Toescheidingsovereenkomst, *Tractatenblad*, 1975, nr. 132.
- ¹⁶ Rijkswet van 19-12-1984, *Staatsblad* 1984, nr. 628.
- ¹⁷ Voor deze paragraaf hebben we gebruik gemaakt van: Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander*; L. Lucassen, "'Het paspoort als edelste deel van een mens.'" Een aanzet tot een sociale geschiedenis van het Nederlandse vreemdelingenbeleid', *Historisch Tijdschrift Holland* (1995) 265-285; Marij Leenders, *Ongenode gasten. Van traditioneel asielrecht naar immigratiebeleid 1815-1938* (Hilversum 1993); C.A. Groenendijk, *Op weg naar een Nederlandse paspoortwet* (Deventer

- 1973); R. Tjin, 'Nederlandse paspoorten. De politiek van reizen en identificatie van personen', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 17 (1990) 74-100; Paul van de Laar, Thimo de Nijs, Johan Okkema en Albert Oosthoek (red.), *Vier eeuwen migratie. Bestemming Rotterdam* (Rotterdam 1998); Leo Lucassen en Floris Vermeulen, *Immigranten en lokale arbeidsmarkt. Vreemdelingen in Den Haag, Leiden, Deventer en Alkmaar (1920-1940)* (Amsterdam 1999); Corrie van Eijl en Marlou Schrover, 'Vreemde landlopers. Het Nederlandse vreemdelingenbeleid tussen 1800 en 1940', *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* deel 55 (Den Haag 2001) 161-180.
- ¹⁸ Wet van 28 november 1818 'houdende bepalingen tot aanwijzing van de plaats, waar behoeftigen in den algemeenen onderstand kunnen deelen', *Staatsblad* 1818, nr. 40. Zie ook: Marco H.D. van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam, ca. 1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie* (Utrecht 1990) 94. Sinds de wet van 28-6-1854 (*Staatsblad* 1854, nr. 100) gold uitsluitend de geboorteplaats als onderstandsdomicilie. Na 1870 was de gemeente waar iemand woonde verantwoordelijk voor de onderstand.
- ¹⁹ Wet van 13-8-1849, *Staatsblad* nr. 39.
- ²⁰ Correspondentie Buitenlandse Zaken onder meer gedateerd 2-8-1843, 12-7-1843, 3-12-1844, 11-1-1843. Verzameld en bewerkt in: C.W. van Santen, *Het internationale recht in Nederlands buitenlands beleid (een onderzoek in het archief van het ministerie van buitenlandse zaken)* (Den Haag 1953) 820-821.
- ²¹ Leo Lucassen, 'En men noemde hen Zigeuners'. *De Geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750-1944* (Amsterdam 1990).
- ²² Wet van 17-6-1918, *Staatsblad* nr. 410 en de Wet van 16-8-1918, *Staatsblad* nr. 521.
- ²³ Wet van 16-5-1934, *Staatsblad* nr. 257.
- ²⁴ Wet van 22-4-1937, *Staatsblad* nr. 628.
- ²⁵ Circulaire minister van Justitie (2de afd A, nr. 1184), *Bijvoegsel Staatsblad* 1938, nr. 132.
- ²⁶ Wet 13-1-1965, *Staatsblad* 1965, nr. 40. De wet trad in 1967 in werking en bleef geldig tot 1994.
- ²⁷ EEG-verordening 1612/68 betreffende het vrije verkeer van werknemers. Dit vrije verkeer is in 1994 uitgebreid tot de Europese Economische Ruimte, die behalve de vijftien lidstaten ook Noorwegen, Liechtenstein en IJsland omvat. Zie voor deze en volgende regelingen voor arbeidsmigranten: A. Böcker en L. Clermonts, *Poortwachters van de Nederlandse arbeidsmarkt* (Nijmegen 1995).
- ²⁸ Per 1 oktober 2000 is de Arbeidsvoorzieningsorganisatie in meerdere bedrijven opgesplitst. De uitvoering van de WAV valt nu onder Arbeidsbureau Nederland, afdeling Juridische Zaken. Zie voor de uitvoering van de regelgeving: Böcker en Clermonts, *Poortwachters*.
- ²⁹ Het ging bijvoorbeeld om dienstweigeraars uit Zuid-Europa en de Verenigde Staten. Zie voor vluchtelingenbeleid onder meer: Daan Bronkhorst, *Een tijd van komen. De geschiedenis van vluchtelingen in Nederland* (Amsterdam 1990).
- ³⁰ Den Haag, NA, Ministerie van Justitie, 1813-1876, 2.09.01, inv.nr. 468A-474, lijsten van vreemdelingen april-juli 1820.
- ³¹ Zie bijvoorbeeld: Utrecht, Het Utrechts Archief (HAU), stadsarchief iv 26* 2,

- register van vreemdelingen die meer dan zes jaar in Utrecht hebben gewoond en derhalve op grond van artikel 8 van het Burgerlijk Wetboek het recht hebben zich blijvend in Nederland te vestigen met verklaringen van de directeur van politie te Utrecht 1849-1856.
- ³² Een gids van Hageman bevat een handleiding voor onderzoek naar naturalisatie. R.J.B. Hageman (red.), *Naturalisatiegids. Gids voor het archiefonderzoek naar naturalisatie in het Algemeen Rijksarchief* (Den Haag 2000); zie ook: J.C.C.F.M. van den Borne, 'Naturalisaties in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw', *Jaarboek van het CBG*, 46 (1992) 208-246, met een lijst van genaturaliseerden in de periode 1815-1849; hier wordt ook aangegeven hoe men naturalisaties na 1850 terug kan vinden; zie verder: *Luttenberg's chronologische verzamelingen der wetten, besluiten en arresten ... 1813-1914* (Zwolle 1925). In het alfabetisch register hierop staat een overzicht van genaturaliseerde personen (299-351).
- ³³ Den Haag, NA, Archief justitie 2.09.01, 1813-1876, nr. 4859-4876 Naturalisatie van buitenlanders 1816-1876.
- ³⁴ HUA, Archief van Provinciaal bestuur, notulen van de vergadering van gedeputeerde staten met bijlagen, 3458-3466. De signalelementen zijn terug te vinden in de indexen onder de letter V van vreemdeling.
- ³⁵ HUA, Archief van Provinciaal bestuur, notulen van de vergadering van gedeputeerde staten met bijlagen indices op Notulen en bijlagen 3458-3466.
- ³⁶ Den Haag, NA, archief Ministerie van Justitie 2.09.01, 1813-1876, inventarisnummers 5486-5525.
- ³⁷ Zie voor een gedetailleerde verwijzing: Evelyn de Roodt, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en kriegsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel 2000).
- ³⁸ G. van der Harst en L. Lucassen (met medewerking van Annette van Rijn), *Nieuw in Leiden. Plaats en betekenis van vreemdelingen in een Hollandse stad (1918-1955)* (Leiden 1998) 16. Deze auteurs wijzen er bijvoorbeeld op dat in Leiden tussen 1918 en 1955 ongeveer 18.000 persoonskaarten van vreemdelingen werden ingevuld.
- ³⁹ Leo Lucassen, 'Tussen perceptie en praktijk. Het beleid van de Nederlandse vreemdelingenpolitie tegenover buitenlandse dienstbodes (1920-1940)', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* (2000) 164-189, 172; Barbara Henkes, *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam 1995) 123; Geertje Mak, 'Seksueel vreemdelingenverkeer', *Gaan & Staan. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 21 (2001) 101-123, 114.
- ⁴⁰ Gemeentearchief Tilburg, Politiearchief vreemdelingendienst, nr. 1235, Dossier betreffende Spaanse asielzoekers 1937-1939.
- ⁴¹ De keuze voor deze bedrijfstakken werd ingegeven door het feit dat de concurrentie in deze sectoren groot was, terwijl juist in deze sectoren veel immigranten werk zochten.
- ⁴² Den Haag, NA, Archief Ministerie van Economische Zaken, Directie van Handel en Nijverheid 1883-1945, 2.06.001, inv.nr. 8412-8416; 8426-8452.
- ⁴³ Wim Willems, *De uittocht uit Indië 1945-1995. De geschiedenis van Indische Nederlanders* (Amsterdam 2001).

- ⁴⁴ Zie ook F. Steijlen, 'Het ontstaan van een RMS-beweging in Nederland, 1951-1956', in: C. Bouw en B. Kruithof (red.), *De kern van het verschil. Culturen en identiteiten* (Amsterdam 1993) 217-231; F. Steijlen, *RMS van ideaal tot symbool. Moluks nationalisme in Nederland, 1951-1994* (Amsterdam 1996); H. Smeets, *Een kwestie van organisatie. Organisatie van het Molukkersbeleid en Molukse zelforganisatie* (Utrecht 2001).
- ⁴⁵ Het archief van het CAZ wordt bewaard in het NA, Den Haag, Archief van het commissariaat van Amboneenzorg (1924) 1953-1970, nummer toegang: 2.27.03.
- ⁴⁶ Op dit moment is er de database Surinaamse manumissies 1832-1863. Manumissie is de juridische term voor het volgens bepaalde rechtsregels vrijgeven van slaven. Toegevoegd worden nog Surinaamse manumissies 1800-1831; Surinaamse emancipaties 1863 en Zwarte soldaten in Suriname 1770-ca. 1850. Er is ook een *database* op de manumissies of vrijbrieven van slaven in Curaçao, 1722-1863. Zie de *site* van het Nationaal Archief en ook: T. van der Lee, *Curaçaose Vrijbrieven 1722-1863* (Den Haag 1998).
- ⁴⁷ De originele immigratieregisters bevinden zich in het Centraal Bureau Burgerregistratie (CBB) in Suriname. De immigratieregisters werden digitaal toegankelijk gemaakt in de vorm van een aantal *databases*. Deze *database* werden vervolgens raadpleegbaar gemaakt via het internet op de *site* 'Arbeid op Contract'. Gezocht kan worden naar gegevens over de Hindoestaanse (Indiase), de Javaanse (Indonesische) en de Chinese immigranten en hun nakomelingen.
- ⁴⁸ Louise Rietbergen heeft een overzicht gemaakt van deze recente, centraal bewaarde archieven. L. Rietbergen, (sam.) *Migratie en vestiging in Nederland. Bronnenoverzicht en geselecteerde bibliografie* (Amsterdam 1994).
- ⁴⁹ *Handelingen Tweede Kamer*, zitting 18973-1974 nr. 12600, 1974-1975 nr. 13100, 1975-1976 nr. 13600; Jeannette J. Schoorl, *Allochtonen deelpopulaties in Nederland. Een inventariserende studie van bronnen van statistische gegevens en demografisch onderzoek* (Voorburg 1982). Molukkers in woonoorden en -wijken, Navo-militairen met de nationaliteit van een van de NAVO-landen en mensen met het recht van diplomatieke immuniteit zijn niet in de vreemdelingenbevolkingsregisters opgenomen.
- ⁵⁰ Het landelijk bureau van de arbeidsvoorzieningsorganisatie bevindt zich sinds oktober 2000 in Zoetermeer. Böcker en Clermonts maakten gebruik van deze dossiers in een onderzoek naar de uitvoering van de WABW door de Arbeidsvoorzieningsorganisatie. Behalve bij het landelijk bureau werden in dit onderzoek ook dossiers bij plaatselijke arbeidsbureaus en regionale stafbureaus bestudeerd; die dossiers bleken echter veelal incompleet te zijn. Zie: Böcker en Clermonts, *Poortwachters*. Odé maakte gebruik van statistische gegevens met betrekking tot alle 146.000 tewerkstellingsvergunningen die in de jaren 1979-1992 werden afgegeven. A.W.M. Odé, *Migrant workers in the Dutch labour market today* (1996 Amsterdam).
- ⁵¹ F.C.J. Ketelaar, 'Elke handeling telt. Archiefdiensten en de wet bescherming persoonsgegevens', *Archievenblad* 104/3 (mei 2000) 18-23 en 104/4 (juni 2000) 26-2. Over de beperkingen op het onderzoek, die het gevolg zijn van deze

nieuwe regelgeving schreven A.C.M. Kappelhof, V. Kingma, M. van der Klein, J.P. de Valk en H. Wals de notitie 'Een zwart gat in ons collectieve geheugen? Het belang van persoonsdossiers voor het wetenschappelijk onderzoek.' De notitie is voorgelegd aan de besturen van de DIVA Erfgoedkoepel en het Koninklijk Historisch Genootschap. De notitie is te vinden op de *site* van de DIVA.